નવલવિશ્વ : કથાસાહિત્યવિષયક વાંચવા જેવો વિવેચનગ્રંથ | બાબુ દાવલપુરા

[**નવલવિશ્વ :** લે.-પ્ર. શરીફા વીજળીવાળા, એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કૉલેજ કૅમ્પસ, સુરત-૩૯૫૦૦૧, વિક્રેતા : ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૧૬૨, કિં. રૂ. ૧૦૦]

ગુજરાતી, ભારતીય અને વિદેશી કેટલીક ગણનાપાત્ર નવલકથાઓ વિશેના શરીફા વીજળીવાળાના 'નવલવિશ્વ'માં ગ્રંથસ્થ થયેલા સમીક્ષાલેખોમાં પ્રગટતી તેમની સ્વકીય સાહિત્યિક સૂઝ-સજ્જતા ધ્યાનાર્હ છે.

'અસ્તિત્વવાદી ધારા અને ગુજરાતી નવલકથા' વિશેના લેખમાં તેમણે એ હકીકત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે કે ''માણસ ઈશ્વરની વિભાવના નથી. માણસ પહેલાં 'હોય.' વિભાવના તો પછી ઘડાય, એ અસ્તિત્વવાદનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે... મૂળભૂત રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય પર બીજી ભાષાના સાહિત્યના પ્રભાવનો આ પ્રશ્ન છે. આધુનિકતાવાદ સાથે આવેલ આ એક વલણ માત્ર છે, જેને આછી-અધૂરી સમજ સાથે આપણે કૃતિમાં સ્થાન આપવા માંડ્યું. આમ પણ અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા પોતે જ સુનિશ્ચિત વિચારતંત્ર નથી એટલે અસ્તિત્વવાદી નવલકથાને કોઈ એક સુરેખ વ્યાખ્યા કે લક્ષણોમાં બાંધી શકાય એમ નથી.... આપણે ત્યાં કોઈકને 'ચહેરા'નો નાયક 'આઉટસાઇડર'નો મળતિયો લાગે છે, કોઈકે 'છિન્નપત્ર'માં અપ્રાપ્તિની વેદના અને એકલતા જોઈ તેને અસ્તિત્વવાદી કહી છે... આપણે ત્યાં આવી મોંમાથા વગરની સરખામણી જ અસ્તિત્વવાદી નવલકથાના માપદંડ બની છે. આપણું વિવેચન આ સંદર્ભે કલાનાં ધોરણો ભાગ્યે જ ઊભાં કરી શક્યું છે... આ બધી નવલકથાઓમાં કળાના દ્રાવણમાં કલવાયા વગરનાં ચિંતનના ગંજ ખડકાયા... 'ફેરો'ને બાદ કરતાં આપણે ત્યાં કહેવાતી બધી જ અસ્તિત્વવાદી નવલકથાઓમાં દર્શન સર્જન થઈને પ્રગટ્યું નથી.'' (નવલવિશ્વ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૫-૬)

'આકાર' વિશેનું સમીક્ષકનું આ નિરીક્ષણ તથ્યયુક્ત છે : ચંદ્રકાન્ત બક્ષી 'આકાર'માં ''પોતાની વિશદ સમજ પાત્રો પર આરોપિત કરે છે પણ આ વિશદતાનો ભાર ઝીલી શકે એવાં પરિમાણ પાત્રોમાં પ્રગટાવી નથી શકતા. પરિણામે કૃતિમાંથી સર્જકનો છૂટો પડી જતો અવાજ પડઘાયા કરે છે અને દર્શન સર્જન બની શકતું નથી... પાત્રોચિત ભાષાસ્તર ઊભા કરવામાં આ લેખક સરિયામ નિષ્ફળ રહ્યા છે.'' તેમના કહેવા પ્રમાણે, ''...શ્રીકાંત શાહની 'અસ્તી'માં પાત્ર કે પ્રસંગ કશા સાથે સંકળાયા વગર સ્વતંત્રપણે પુષ્કળ ચિંતન રજૂ થયું છે... આ લેખકે બધું જ સીધાં વિધાનો રૂપે કહી દીધું છે અને એ બધાંનો નવલકથાનો પિંડ બાંધવામાં કોઈ ફાળો નથી.'' મધુ રાયની 'ચહેરા'માં પણ ''...સંબંધોથી છેતરાયેલા, જાત સામે ભોંઠા પડેલા નિષાદની પરિસ્થિતિને બોલવા દેવા કરતાં લેખક પોતે જ બધું કહી દે છે... લેખક અહીં પણ જાત છુપાવવા પોષાકની જેમ પહેરાતા ચહેરાઓની વાત બોલકા બનીને કહી બેઠા છે. હકીકતે જોઈએ તો નિષાદ નિર્લેપ છે જ નહીં.. એ 'આઉટસાઇડર'ના નહીં પણ બક્ષીના નાયકનો સગોત્ર લાગે છે. (પૃ. ૯) રઘુવીર ચૌધરીની ચિંતનપ્રધાન નવલકથા 'અમૃતા'માં પણ ''પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય વિશેના વિચારોને... વારંવાર દલીલો રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અમૃતાના પોતાના પસંદગી અને સ્વતંત્રતા અંગેના પ્રશ્નો સપાટી પરના સામાજિક પ્રશ્નો છે. તેને અસ્તિત્વવાદીઓ કથિત સ્વાતંત્ર્ય સાથે કશો જ સંબંધ નથી. પાત્રોની દલીલો દ્વારા, ઉદયનના વાચન દ્વારા લેખક ઘણું ચિંતન સમાવી શક્યા છે પણ તેને બધી જગ્યાએ અનિવાર્ય નથી બનાવી શક્યા.'' (પૃ. ૧૦) રાધેશ્યામ શર્માએ 'ફેરો'ને ''પ્રતીકાત્મક બનાવવાના મરણિયા પ્રયાસ કર્યા છે એટલે ઘણુંબધું અહીં કૃતક લાગશે... એ બધું હોવા છતાં રાધેશ્યામ શર્મા, 'હોવા'ની વ્યર્થતા, કંટાળો કૃતિમાંથી જ પ્રગટાવી શક્યા છે.'' સમીક્ષકનું એ મંતવ્ય વજૂદવાળું છે કે ''પોતાને અભિપ્રેત ફિલસૂફી ઠાંસી ઠાંસીને ભરવા માટે વિનાયકને કઠપૂતળીની જેમ નચાવતા લાભશંકર ઠાકરની 'કોણ ?'ને પણ અસ્તિત્વવાદી કૃતિ કહી શકાય તેમ નથી... હકીકતે પ્રામાણિકતાથી સ્વીકારવું જોઈએ કે આપણું અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય આયાસી અને આયાતી છે.'' (પૃ.૧૩)

બીજા ખંડ 'ગુજરાતી નવલકથાઓ'માં 'બદલાતી ક્ષિતિજ', 'કલ્પતરુ', 'રિક્તરાગ', 'અંધારું', 'સાથી-સંગાથી', 'સોમતીર્થ', 'લટહુકમ', 'મિશ્રલોહી' અને 'કૂવો'માં સંબંધિત નવલકથાઓની તરી આવતી વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પણ અદૃષ્ટાંત દર્શાવાઈ છે. જયંત ગાડીત કૃત 'બદલાતી ક્ષિતિજ'માં ''પાત્ર આ કે તે વર્ગનું પ્રતિનિધિ હોવા છતાં પાત્રભાષા એને પોતીકું પરિમાણ બક્ષે છે.... માનવસંદર્ભ, સામાજિક સંદર્ભ રચી આપવામાં, પાત્રને આગવું પરિમાણ બક્ષવામાં વિવિધ સ્તરે પ્રયોજાયેલી ભાષાનો ઘણો મોટો ફાળો છે. તે કૃતિને કલાત્મક બનાવનાર અગત્યનું પરિબળ બની રહે છે. અહીં સમાજનું જે ચિત્ર રજૂ થયું છે તે પૂરેપૂરું વાસ્તવિક છે...'' અલબત્ત, ''નવલકથાના ચુસ્ત આકારમાં છેલ્લા બે ખંડ અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.'' નવલકથાનો રચનાબંધ શિથિલ બનવા પામ્યો છે તે આ કારણે. મધુ રાયે 'કલ્પતરુ'ને 'કમ્પ્યૂટર દ્વારા રચાયેલી સર્વપ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા કહી છે; પણ હકીકતે, કમ્પ્યૂટરને વિષય બનાવીને લખાયેલી આ કપોળકલ્પિત નવલકથા સર્જકચિત્તમાં રસાઈને આવેલી છે. સમગ્ર કૃતિમાં સર્જકસ્પર્શ અનુભવી શકાય છે... જાસૂસીજાળ, વિજ્ઞાનની અટપટી વાતોને મધુ રાયની આગવી કલ્પનશૈલીએ ચીલાચાલુ બનવા નથી દીધી... એને અનુઆધુનિક વિલક્ષણ પ્રયોગ તરીકે મૂલવીશું તો તેની વિશિષ્ટ કાળયોજના, વાસ્તવનો વિપર્યય, ઘટનાવિન્યાસની સર્જકે કરેલી માવજતને દાદ આપ્યા વગર નહીં રહી શકાય.'' (પૃ. ૩૧-૩૩) કિશોર જાદવની 'નિશાચક્ર' અને 'રિક્તરાગ'નાં ચરિત્રવિધાનમાં રહેલા સગોત્ર સામ્ય ઉપરાંત અન્ય પાત્રો-પ્રસંગોના ચિત્રણમાં પણ જોવા મળતાં સામ્ય અને તજ્જન્ય એકવિધતા તરફ ધ્યાન દોરીને સમીક્ષકે ઉપસ્થિત કરેલો આ મુદ્દો લક્ષમાં લેવા જેવો છે : '' 'રિક્તરાગ'માં ખરેખર સર્જકને અભિપ્રેત થીમ પ્રગટે છે ખરું ?... નાયકની કોઈ રિક્તતા ભાવક અનુભવી શકે છે ખરો ?'' કિશોર જાદવની 'નિશાચક્ર', 'રિક્તરાગ' અને 'આતશ' જેવી નવલકથાઓમાં ભાવકને હંફાવતી પ્રત્યાયનક્ષમતાની સમસ્યા અંગે સમીક્ષકે કરેલી ફરિયાદ સાવ અકારણ નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે મણિલાલ હ. પટેલની 'અંધારું' લઘુનવલનું ''પોત સાવ પાંખું છે. અંધારાને પ્રતીક બનાવવાની કોશિશ કરવા ગયા છે છે ત્યાં લેખક ઉઘાડા પડી જાય છે... એક પણ આડા સંબંધને લેખક વાસ્તવની ભોંય પરથી પ્રતીતિજન્ય લાગે એ રીતે આલેખી શક્યા નથી. તો પાત્રના આંતરસંવિદ્‌ને અવલોકી, આલેખવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ રહે છે.'' (પૃ. ૪૫-૪૬) રઘુવીર ચૌધરીની ૨૮મી નવલકથા 'સાથી-સંગાથી (પ્ર. આ. ૧૯૯૦)માં, તેમણે નોંધ્યું તેમ, ''સમગ્ર કથનમાં સુગ્રથિતતાનો તદ્દન અભાવ છે... પન્નાલાલની ગળાતી-ચળાતી સર્જકતામાં પણ વાર્તારસ તો જળવાઈ રહેતો. આ નવલકથામાં પરાણે પાનાં ફેરવવાં પડે એવી સ્થિતિઓ ઓછી નથી આવતી.''

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા 'સોમતીર્થ' (પ્ર.આ. ૧૯૯૨)ની ઐતિહાસિક સોમનાથની તીર્થધામ પર મહમૂદ ગઝનવીએ કરેલા આક્રમણની ઘટના પર આધારિત ક. મા. મુનશી, ધૂમકેતુ અને ચુનીલાલ મડિયાની પુરોગામી નવલકથાઓની નાયિકાઓની ચરિત્રગત વિશેષતાઓની તુલના કરીને સમીક્ષકે કહ્યું છે તેમ, ''ધૂમકેતુની ચૌલાદેવી ભીમદેવની પ્રેરણામૂર્તિ બની શકે તેવી ભવ્ય ઉદાત્ત ગૌરવશાળી જાજરમાન સ્ત્રી છે... મુનશીની ચૌલા મુગ્ધા છે... મડિયાની ચૌલા (બહુલા) ભીમદેવ પાસે પ્રેમ પ્રાર્થે છે... રઘુવીરની ચૌલા... ગજબની વીરાંગના છે... લેખકનાં પ્રયોજનો પ્રચારાત્મક લાગે એ હદે બોલકાં બની ગયાં છે... રઘુવીર ચૌધરીએ પાત્રને બોલવા દીધાં છે પણ ભાષા પોતે જ ઉછીની આપી છે. પરિણામે દરેક પાત્ર લેખકની જ ભાષા બોલે છે.'' (પૃ. ૫૩-૫૭) રવીન્દ્ર પારેખની 'જળદુર્ગ' અને 'અતિક્રમ' પછીની ત્રીજી નવલકથા 'લટહુકમ' (પ્ર.આ. ૧૯૯૮)માં લેખક ''કથનરીતિનો સાવ નિરાળો પ્રયોગ લઈ આવ્યો છે... હળવી શૈલીમાં લખાયેલી આ નવલકથાની કથનરીતિ કથનકળાશાસ્ત્રના પાયાના પ્રશ્નોને ગંભીરતાથી સ્પર્શી લે છે... પાત્રાનુસાર ભાષાસ્તર ઊભા કરવામાં લેખક મહદંશે સફળ રહ્યા છે... નવલકથાએ નારીવાદી કૃતિ હોવાનાં ઢોલનગારાં વગાડ્યા વગર મૂળભૂત પ્રશ્નોને હળવાશથી સ્પર્શ્યા છે અને તોય ઘા બરાબર નિશાન પર જઈને વાગે છે એમાં લેખકની સફળતા છે.'' (પૃ. ૫૯-૬૫) ઈવા ડેવની લઘુનવલ 'મિશ્ર લોહી'માં ''લેખક ચીલાચાલુ વિષયવસ્તુથી દૂર રહ્યા છે... પાત્રો મોટા ભાગે સંવાદોથી, કાર્યોથી ઊઘડતાં આવે છે... લેખક દરેક પાત્રથી સરખું અંતર જાળવી શક્યા છે... ચિત્તના અકળ કહી શકાય તેવા પ્રવાહોને લેખક આલેખી શક્યા છે.'' અશોકપુરી ગોસ્વામીની '' 'કૂવો'ના કેન્દ્રમાં કંકાસિયો કૂવો છે. આ કંકાસને કાયમી ધોરણે ટાળવા કૂવાને પૂરી નવો કૂવો ખોદવાનું ભગીરથ કામ પાર પાડતી દરિયા આ કૃતિનું ચાલક બળ છે... ગુજરાતી કથાસાહિત્યને એક યાદ રહી જાય એવું સ્ત્રીપાત્ર દરિયાનિમિત્તે મળ્યું છે એવું કહી શકાય.'' અલબત્ત ભાવકને ''સમગ્ર પરિવેશમાં પન્નાલાલ, ઈશ્વર પેટલીકર, રઘુવીર ચૌધરી કે જોસેફ મેકવાન દેખાશે. સમગ્ર કૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવું હોય તો... 'કૂવો'માં ગુજરાતી નવલકથા હતી ત્યાં જ રહી ગઈ છે, ડગલું આગળ નથી જઈ શકી.'' (પૃ. ૭૩-૭૭)

ત્રીજા વિભાગમાં કેટલીક સવિશેષ નોંધપાત્ર ભારતીય નવલકથાઓની વિગતે સમીક્ષા થઈ છે. અનિલ બર્વેની મરાઠી અને ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં પણ ખૂબ લોકભોગ્ય નીવડેલી પ્રથમ નવલકથા 'થેન્ક યૂ મિ. ગ્લાડ'ને અનુલક્ષીને સમીક્ષકે કહ્યું છે તેમ, ''એકી બેઠકે વાંચવાની ફરજ પાડે એવો સાદ્યંત કથારસ જાળવતી આ નવલકથાનું ચાલકબળ વાતાવરણ કે સંવાદો નથી, પણ પાત્રોની ગતિવિધિ છે... અનિલ બર્વેની આ ઉત્તમ કૃતિ છે... કથાતત્ત્વની સાદ્યંત સુગ્રથિતતા જાળવી રાખતી આ નવલકથા કોઈ બિંદુએ ચીલાચાલુ નથી બની ગઈ એ જ શ્રી અનિલ બર્વેની ખૂબી છે અને આ નવલકથાની વિશિષ્ટતા પણ.'' સિદ્ધહસ્ત કવિ, નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર ચિંતામણિ ત્ર્યંબક ખાનોલકરની 'રાત કાળી ને કાળી ગાગર' અને 'કોંડુરા'ની જેમ 'ચાની' નવલકથામાં પણ નાટ્યતત્ત્વ પ્રચુર માત્રામાં છે. ''...આ નવલકથામાં ઠેર ઠેર ભાષા કવિતાની લગોલગ પહોંચી જતી લાગશે... ખાનોલકરના કથાવિશ્વમાં સતત પ્રકૃતિ, સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અને નિયતિ, પરમેશ્વર, પાપપુણ્ય, જીવન અને મૃત્યુ પડઘાતાં રહ્યાં છે. પ્રકૃતિને પશ્ચાદ્‌ભૂમાં રાખી તેમણે માણસના આદિમ આવેગોને આલેખ્યા છે... કોઈ પણ અપરાધ વગર સજા ભોગવવી એ પણ ખાનોલકરની કથાસૃષ્ટિનું આગવું લક્ષણ છે... દુઃખને આલેખવામાં સર્જકે તીવ્ર સંયમ જાળવ્યો છે... મનુષ્યમાત્રની કંઈ ન કરી શકવાની લાગણીનો સૂર, નિયતિની અફરતા અને સમાજની જડતા અહીં સુપેરે આલેખાઈ છે.'' (પૃ. ૮૪-૮૯) જ્ઞાનપીઠનો પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરનાર એમ. ટી. વાસુદેવન નાયરની કેરળ સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારને પાત્ર ઠરેલી, તેમની સર્વોત્તમ મનાતી 'નાલુકેટ્ટ' નવલકથા... વડીલોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોતાનાથી ઊતરતા ખાનદાનના પુરુષ સાથે પરણી બેઠેલી સ્ત્રીના પુત્રે પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા માટે જે સંઘર્ષ ખેલ્યો તેની વાત કરે છે... અનેક અપમાનો વેઠીને, ભણી-ગણી પોતાનો હક્ક ઝૂંટવી લેતા અપ્પુણીના જીવનસંઘર્ષની સમાંતરે સર્જક એક જર્જરિત થઈ ગયેલી કુટુંબવ્યવસ્થાની વાત કરતા જાય છે... અસ્તિત્વવાદી વિચારસરણીનો સ્પર્શ ભલે વરતાય, પરંતુ દર્શન બોલકું બની કથાવિશ્વથી અલગ નથી પડી જતું...'' એ આ નવલકથાની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા છે.

કર્ણાટકના બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકાર શિવરામ કારંથે વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો સંગીત-રૂપક, નાટક, એકાંકી ઉપરાંત શબ્દકોશ અને વિશ્વકોશનાં ક્ષેત્રે કરેલું અર્પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પણ તેમની ''પ્રતિભાનો સર્વોત્તમ ઉન્મેષ નવલકથાઓમાં પ્રગટ્યો છે. જ્ઞાનપીઠના પુરસ્કારને પાત્ર ઠરેલી તેમની નવલકથા 'મૂકજ્જી'માં ૯૦ વર્ષ વટાવી ચૂકેલાં એક એવાં આજીમાની વાત ચે જે દસ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થયેલાં છે... જીવનનો સમગ્રપણે સ્વીકાર કરવામાં માનતાં આજીના માધ્યમથી અહીં જે ચિંતન પ્રગટ થયું છે, જે પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે તે મારા-તમારા-બધાના છે... પાત્રવિકાસ કે નાયક-નાયિકા વગરની આ નવલકથાએ રૂઢ માળખાનો, ચુસ્ત સ્વરૂપનો જાણે કે ત્યાગ કર્યો છે... પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ આ નવલકથાનું ચાલકબળ છે.'' અલબત્ત, ''પ્રથમ પુરુષ કથનરીતિ પસંદ કર્યા પછી પણ કારંથ આજીને પોતાનું માઉથપીસ બનાવી બેઠા છે.'' – એ આ ચિંતનપ્રધાન નવલકથાની એક ગંભીર મર્યાદા છે. ખ્યાતનામ સાહિત્યકાર મહાશ્વેતાદેવીની '' 'હાજાર ચુરાશીર મા' વાસ્તવવાદી ધારાની એક નોંધપાત્ર નવલકથા છે... દસ્તાવેજી ચિત્રણો કરી નવલકથાને દળદાર બનાવવાની કોશિશ એમણે નથી કરી... મહાશ્વેતાદેવીનું સમાજના શોષિત, કચડાયેલા વર્ગ પ્રત્યેનું વ્યક્તિગત Commitment 'અરણ્યનો અધિકાર'ની જેમ અહીં પણ સહજ રીતે પ્રગટ થયું છે... જીવતાં – સડેલાં ગંધાતાં મુડદાંની વચ્ચે સુજાતાનું એપેન્ડિસાઇટીસ ફાટે છે... સમાજનાં સડી ગયેલાં મૂલ્યોનું એ પ્રતીક બની રહે છે... આટલાં બધાં સંતાનોને જન્મ આપ્યા છતાં સુજાતાની નિયતિમાં તો ખાલીપો જ છે.... આ ખાલીપાની વેદના એ જ સુજાતા અને તેના જેવી સ્ત્રીઓની નિયતિ છે.'' (પૃ. ૧૦૩-૧૦૯) વ્યવસાયે પત્રકાર એવા કમલેશ્વરની 'કિતને પાકિસ્તાન'માં લેખકની ફરિયાદ એ છે કે 'માલૂમ નહીં કિતને પાકિસ્તાન બન ગયે, એક પાકિસ્તાન બનને કે સાથ... ''લગભગ દસ વર્ષની મહેનત પછી તૈયાર થયેલી આ નવલકથામાં હડપ્પા, મોહેંજો દડો, મેસોપોટેમિયા, બેબિલોન, ડૈન્યૂબ, હિત્તી સંસ્કૃતિનો સમ્રાટ ગિલમગેશ, પ્રાચીન ચીની સંસ્કૃતિ, આર્યોના આગમનથી લઈને મોગલકાળ, અંગ્રેજ શાસન, ભારતવિભાજન, બાબરી ધ્વંસથી લઈને પોખરણમાં પરમાણુ- વિસ્ફોટ સુધીની ઘટનાઓ – કથાઓને ઊંડળમાં લેવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો છે... કારગિલ યુદ્ધથી નવલકથાનો આરંભ કરતા સર્જક કમલેશ્વર પર અનેક જગ્યાએ પત્રકાર હાવી થઈ ગયો છે... લેખક દસ્તાવેજી વિગતો અને બોલકાં વિધાનોમાં વધુ રહી ગયા છે... તથ્યને કલ્પનાનો સ્પર્શ ન આપી શકતા કમલેશ્વરની આ કૃતિમાં એટલે જ સર્જનાત્મકતાનો અભાવ દેખાય છે... કૃતિના પાયામાં પાકિસ્તાનનો વિરોધ છે. અહીં 'પાકિસ્તાન' શબ્દ

પ્રતીકાત્મક મૂલ્ય ધારણ કરે છે... પ્રશ્નો બોલકા બનીને રજૂ થયા છે. વિગતોની ભરમારથી કૃતિનો વેગ પણ અવરોધાયો છે... લેખકની અંગત માન્યતાઓ, પૂર્વગ્રહોને અનુસરતી આ કૃતિને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો ૨૦૦૩ના વર્ષનો પુરસ્કાર'' નવલકથાની સાહિત્યિક ગુણવત્તાને આધારે અપાયો હશે કે તેના વિશેનાં અભિપ્રાયો – વિવેચનોથી દોરવાઈને અપાયો હશે, એવો સમીક્ષકે ઉપસ્થિત કરેલો પ્રશ્ન અકારણ નથી.

વિદેશી નવલકથાઓના વિભાગમાં ભારતના વિભાજનની ઐતિહાસિક ઘટનાને જુદા અભિગમથી સ્પર્શતી અબદુલ્લા હુસૈનની ૧૯૬૩માં પાકિસ્તાનના સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક પુરસ્કારને પાત્ર ઠરેલી 'ઉદાસ નસ્લેં'માં ''૧૯૧૩થી લઈને ૧૯૪૭ સુધીના ભારતના રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઉતારચઢાવ સાથે પ્રજાની બદલાતી જતી માનસિકતા આલેખાઈ છે. ભારતની અર્ધી સદીનો ઇતિહાસ એના બધા જ રંગો સાથે અહીં રજૂ થયો છે. પ્રજાની મૂંઝવણો, એનું શોષણ, સંઘર્ષ, રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ કરેલી ભૂલોનું નિર્મમ લાગે એવું પણ સાચું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે. 'બ્રિટિશ ઇંડિયા', 'હિંદુસ્તાન', 'બટવારા' અને 'ઉપસંહાર' એમ ચાર ખંડમાં વહેંચાયેલી આ મહાનવલને મુખ્ય પાત્ર નઈમ દ્વારા સળંગસૂત્રે ગૂંથવામાં આવી છે... માણસની વેદનાની આ મહાગાથા છે... પ્રજાના અલગ અલગ સમૂહોનાં માનસિક, સામાજિક પરિવર્તનોને લેખકે એક સમાજશાસ્ત્રીની નજરે જોયાં છે અને કલાકારની કલમે આલેખ્યાં છે.'' (પૃ. ૧૪૭-૧૫૧)

''ઉર્દૂ કથાસાહિત્યમાં આગવી ઓળખ ઊભી કરનાર ઇંતિઝાર હુસૈને 'બસ્તી' નવલકથામાં ભારતના વિભાજન પછી ભારત છોડીને પાકિસ્તાન ગયેલા લોકોની પીડાને વાચા આપી છે. લેખકે પોતે એ પીડા ભોગવી છે. ઝાકિર-સાબિરાના પ્રેમ નિમિત્તે કે ઝાકિર-સુરેન્દ્રની દોસ્તી નિમિત્તે આ વિભાજન કેવો અભિશાપ હતો એ વ્યંજિત થયું છે.'' (પૃ. ૧૫૫)

ભારતના રાજકીય સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખાને વેરવિખેર કરી મૂકતી ભારતના વિભાજનની ઘટનાને અનેક બિંદુએ સ્પર્શતી, અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલાં અધ્યાપિકા અને પારસી લેખિકા બેપ્સી સિધ્વાની 'આઇસકેન્ડી-મૅન' (૧૯૮૯) ''એક અત્યંત ચુસ્ત અને ઊર્મિસભર નવલકથા છે. બેપ્સી સિલ્વાની આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં લાહોર જેવું ગુલાબી શહેર છે. સિધ્વા વિભાજન પહેલાંનાં વર્ષો, હળીમળીને રહેતી પ્રજા, એકમેક માટે જીવ પાથરતા શીખ-મુસલમાનોની સમાંતરે વિભાજન પછીનો વિષમય માહોલ આલેખે છે... ઈતિહાસની આ ગમખ્વાર દુર્ઘટનાને અંગત અનુભૂતિનું રૂપ આપવામાં લેખિકા સફળ રહ્યાં છે... વાર્તા પોલિયોના કારણે અપંગ થયેલી લેની અને એની પ્રિય આયાની છે... આ નવલકથાનું સૌથી ગમી જાય એવું પાસું છે એની તરોતાજા ભારતીય અંગ્રેજી.'' સાક્ષાત્કારક દૃશ્યો ખડાં કરી દેતી ચિત્રાત્મક શૈલી અને કવિતાની કુમાશવાળી ગદ્યઇબારત આ નવલકથાની ધ્યાનપાત્ર વિશેષતાઓ છે. વિભાજનનો ભોગ બનેલાં એક પારસી લેખિકાની આ સ્વાનુભવમૂલક વેદના-સંવેદના આ કરુણગર્ભ નવલકથાનું નાભિકેન્દ્ર છે.

વીસમી સદીના કથાસાહિત્યમાં મહાન નવલકથા લેખે વિશિષ્ટ સ્થાન પામેલી વિલિયમ ફૉકનરની પ્રિય નવલકથા 'ધ સાઉન્ડ ઍન્ડ ધ ફ્યુરી' તેમની કલાત્મક કૃતિઓમાંની એક ગણાય છે, પણ તેની સંકુલ દુર્બોધ વિચિત્ર કથનપ્રયુક્તિને કારણે લોકપ્રિય નીવડી શકી નથી... ધીરે ધીરે પાયમાલ થતા જતા કોમ્પ્સન કુટુંબની પડતીની આ ''સમગ્ર નવલકથા પ્રેમ-લાગણીના અભાવની કથા છે.'' બીજા કે ત્રીજા વાચને પણ કદાચ પૂરેપૂરી અવગત ન થઈ શકે તેવી ફૉકનરની આ અતિ સંકુલ રચનારીતિવાળી નવલકથામાં પ્રત્યાયનની સમસ્યા ભાવકને સ્થળે સ્થળે હંફાવે તેવી ગંભીર છે.

જાસૂસી કથાઓ અને નાટકોના સિદ્ધહસ્ત લેખક અરવિંગ સ્ટોનની વિખ્યાત ચિત્રકાર વાનગૉગનાં જીવન અને ચિત્રકલાવિષયક જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા 'લસ્ટ ફૉર લાઇફ'માં વિન્સેન્ટ વાનગૉગની નિષ્ફળતાઓ, વ્યથાઓથી દાઝતો, થિયો અને વિન્સેન્ટના કલ્પનાતીત પ્રેમની હૂંફ અનુભવતો, ગાગેં, લોત્રેક, વિન્સેન્ટ વગેરે મહાન ચિત્રકારોના પાગલપણાથી આશ્ચર્ય પામતો ભાવક કથારસના ધસમસતા પ્રવાહમાં ઘસડાતો જાય છે... પોતાની પરિપૂર્ણતાની ક્ષણ તરફ જતા વિન્સેન્ટને સર્જક માયાના (કપોળકલ્પિત) પાત્ર દ્વારા પૂર્ણ બતાવે છે... સ્ટોને વિન્સેન્ટના ચિત્રકાર મિત્રોને તો અમર બનાવ્યા જ છે તે ઉપરાંત પેર તોંગી, ટપાલી રૂલે, ડૉક્ટર ગાશે જેવાં પાત્રો પણ ભાવકના ચિત્તમાં કાયમી છાપ છોડી જાય છે.''

અનેક ગુજરાતી અને દેશ-વિદેશની ઉચ્ચાવચ કોટિની નવલકથાઓના સંપર્કમાં ભાવકને મૂકી આપતો આ સમીક્ષાગ્રંથ કથાસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા વાચકો અને અભ્યાસીઓએ અવશ્ય વાંચવા જેવો છે.